

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय का.मु. प्रधान न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी
माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई

आदेश

०७०-WO-०९०५

विषय:- परमादेश।

जिल्ला डडेल्धुरा, अमर गढी नगरपालिका केन्द्रीय कार्यालय भएको राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ र आफ्नो हकमा समेत सो महासंघका पूर्व अध्यक्ष जिल्ला डोटी, डौड गा.वि.स. वडा नं.६ बस्ने डम्मर वि.क. भन्ने डुमरे कामी-----१
ऐ.ऐ. स्थित राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ र आफ्नो हकमा समेत सो संस्थाका अध्यक्ष जिल्ला बझाङ, चैनपुर गा.वि.स.वडा नं.६ बस्ने मोहनलाल सार्की-----१
ऐ.ऐ.स्थित राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ र आफ्नो हकमा समेत सो महासंघका कार्यक्रम संयोजक जिल्ला कैलाली मालाखेती गा.वि.स.वडा नं.३ बस्ने भिमकैनी पार्की-----१
ऐ.ऐ. स्थित राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ र आफ्नो हकमा समेत सो महासंघका बैतडी जिल्ला संयोजक जिल्ला बैतडी गुजर गा.वि.स.वडा नं.९ बस्ने रमेशराम कोली-----१
जिल्ला कञ्चनपुर, भीमदत्त नगरपालिका वडा नं.४ बस्ने सञ्जु नेपाली-----१

निवेदन

विरुद्ध

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरवार, काठमाडौं-----१
भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं-----१
शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं-----१
अर्थ मन्त्रालय सिंहदरवार, काठमाडौं-----१
मुक्त हलिया व्यवस्थापन समिति, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय सिंहदरवार, काठमाडौं-----१

विपक्षी

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३२ तथा १०७(२) बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार रहेको छ।

५१०

नेपालको मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिममा विद्यमान हलिया प्रथाको अन्त्यका लागि हलियाहरूको आन्दोलनको क्रममा ११ बुँदे माग पेश गरेको र मिति २०६५।५।२० गते आन्दोलनकारी हलिया तर्फबाट मुक्त हलिया महासंघ र सरकारको तर्फबाट तत्कालीन शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्री बीच भएको ५ बुँदे सहमतिको दफा २ मा राष्ट्रिय हलिया महासंघको ११ बुँदे माग अध्ययन गरी ठोस कार्य गर्न पीडित हलिया र सम्बन्धित व्यक्तितर्फबाट ६ जना र सरकारी निकायबाट ३ जना गरी नौ सदस्यीय कार्यदल गठन गर्ने, उक्त कार्यदलले गठन भएको १५ दिनभित्र प्रतिवेदन पेश गर्ने, दफा ४ मा राष्ट्रिय हलिया महासंघका ११ बुँदे मागहरू प्रति सकारात्मक रहँदै सबै मागहरूको सम्बन्धमा कार्यदलले गरेको सिफारिसमा नेपाल सरकारले समस्या समाधानका लागि कारबाही अगाडि बढाउने शर्तमा संझौता भई काठमाडौं केन्द्रीत आन्दोलन फिर्ता भएको थियो।

मिति २०६५।५।२० को संझौता मुताविक नौ सदस्यीय समिति गठन भै सो समितिको संयोजकमा शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयका तत्कालीन सहसचिव विष्णुप्रसाद नेपाल भै सो समितिले १० बुँदे सिफारिस नेपाल सरकारलाई पेश गरेको थियो। जसको दफा २ मा प्रष्टरूपमा हलियाहरूले बस्दै आएको घरबास, भोगचलन गरिएको जग्गा मालिकबाट हलियाको नाममा दर्ता गराई घरबास निर्माणका लागि आवश्यक सामग्रीसहित कमाई खाने जग्गा क्रान्तिकारी भूमिसुधार लागु नहुन्जेलसम्मका लागि तराईमा कम्तिमा १० कठ्ठा र पहाडमा १० रोपनी जग्गा सम्पूर्ण हलिया परिवारलाई उपलब्ध गराउने, दफा ४ मा अलग्गै कानूनको आवश्यक पर्ने भएकोले मुक्त हलियाको लागि अलग्गै ऐन निर्माण गर्ने, जातिय छुवाछुतको विभेदलाई अन्त्य गर्ने, दफा ६ मा सबै मुक्त हलियाको तथ्याङ्क संकलन गरी उनीहरूलाई सरकारले परिचयपत्र प्रदान गर्ने लगायतका सिफारिसहरू थिए। सो अनुसार तथ्याङ्क संकलन गर्ने कार्य विपक्षी शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयले गर्नु भने पुर्नस्थापनाको कार्य विपक्षी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट भयो। प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार जम्मा मुक्त हलिया परिवारको संस्था १९०५९ निकालियो। तर कतिपय जिल्लाहरूमा हलियाहरू तथ्याङ्कबाट छुटेका छन्। एकातिर उनीहरूको तथ्याङ्क संकलन गर्नुपर्ने समस्या छ भने अर्कोतिर तथ्याङ्कमा परेका मुक्त हलियाहरूको पुर्नस्थापना गर्ने तथा प्रमाणिकरण गर्ने कार्य नभएका कारण उनीहरूले कुनै पुर्नस्थापनाको कार्यबाट राहत पाएका छैनन्।

विपक्षीमध्येको पुर्नस्थापनाको जिम्मेवारी लिईरहेको र कछुवाको रूपमा कार्य थालनी गरिरहेको भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले हाल पछिल्लो पटक मुक्त हलिया पुर्नस्थापना तथा अनुगमन सम्बन्धी कार्यविधि २०६९ जारी गरी सो कार्यका लागि केन्द्रमा एक समिति र जिल्लामा विभिन्न जिल्ला समितिहरू गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो भने सो समितिले केहि

कार्य थालनीसम्म गरेको थियो। सो अघि अर्को विपक्षी शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयले गरेको तथ्याङ्कबारे सोधदा तथ्याङ्क संकलन गरी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयमा बुझाइ सकेकोले आफ्नो जिम्मेवारी कुनै नभएको भनी जवाफ दिने र भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयलाई सोधदा तथ्याङ्क अर्को मन्त्रालयले संकलन गरेको हुनाले संकलित तथ्याङ्कलाई आधार मानेर अघि बढ्ने भनी जवाफ दिने गरेको अवस्था छ। विपक्षी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय अन्तर्गत मुक्त कर्मैया महाशाखाको नामबाट मुक्त हलियाको कार्य थालनी गरी समग्र बजेट विनियोजन गर्ने र त्यसभित्रको सानो युनिटको रूपमा कार्य अगाडी बढाई न्युन बजेट मुक्त हलियाको लागि विनियोजन गर्ने र विनियोजित बजेट पनि प्रशासनिक खर्चमा सक्ने अनि बाँकी रहेको रकम फ्रिज जाने, विभिन्न भ्रमण, गोष्ठी लगायतका कार्य प्रगति भएको नाममा प्रतिवेदनमात्र तयार गर्ने कार्य भइरहेको छ। अहिले पछिल्लो पटक मुख्यरूपमा ५ बुँदे सहमतिको एक पक्ष राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ र सोमा आवद्ध कतिपय हलिया कार्यकर्ता तथा मुक्त हलियाहरू समेतलाई बाइपास गरी एकतर्फीरूपमा उक्त ५ बुँदे संज्ञौता तथा १० बुँदे सिफारिससमेतलाई थाति राखी मनपरी तरिकाले सकेसम्म मुक्त हलियाहरूको पुर्नस्थापनाका लागि अलगगै ऐनको आवश्यकता नभएको, यसका लागि अलगगै कार्यक्रम, अलगगै स्वतन्त्र आयोगको नचाहिने, सरकारी कर्मचारीहरू मात्र भएको मन्त्रीको संयोजकत्वमा एक समिति बनाउने, सो समितिलाई संचालन गर्न कर्मचारीहरू मात्र रहेको समिति बनाउने अर्थात् कोर कमिटी बनाउने अनि जिल्ला सरकारी कर्मचारीहरूको बाहुल्यतामात्र रहेको जिल्ला समिति बनाउने, मुक्त हलियाहरूलाई सकेसम्म जग्गा नदिने, दिनु परे पनि सिमित संख्यामा एकदम न्यून दिने, उनीहरूलाई जमिनको हकबाट बेदखल गर्ने प्रकृतिको गठन आदेश, २०७० जारी गरी कार्य थालनी गरिरहेको अवस्था छ जसप्रति हामी निवेकदहरू खास गरी राष्ट्रिय मुक्त हलिया महासंघ तथा यस आवद्ध विभिन्न जिल्ला संघहरू तथा हलिया अधिकारकर्मीहरूको गंभीर आपत्ति रहेकोले सो बारेमा विपक्षीमध्येका भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयलाई ध्यानाकर्षण पत्र दिईसकेको भए पनि सम्पूर्णरूपमा वेवास्ता गरी संज्ञौतापत्रको एक पक्षलाई बाइपास गरी मनपरी तरिकाले कार्य गर्ने, मुक्त हलियाहरूको हक हितमा भन्दा पनि आफ्नो सहजतामा पुर्नस्थापनाको कार्य अघि बढिरहेको छ।

मिति २०६५।५।२० गते नेपाल सरकार र मुक्त हलिया महासंघसँग भएको ५ बुँदे संज्ञौता, मिति २०६५।६।१० गते नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका सहसचिव विष्णुप्रसाद नेपालको संयोजकत्वमा गठित सरकारी समितिले पेश गरेको १० बुँदे सिफारिससमेतका आधारमा पुर्नस्थापित गर्नुपर्नेमा औपचारिकरूपमा मुक्त भएका भनिएको समयदेखि ६ वर्ष भैसक्दा पनि संख्यात्मक रूपमा निकै धेरै न्यून हलियाहरूको तथ्याङ्क संकलन गरी उनीहरूलाई पुर्नस्थापित गरिनुको साटो के कसरी पन्छाउन सकिन्छ सो कार्यतीर विपक्षीहरू

लागेका कारण आफू मुक्त भै स्वतन्त्र जीवन जिउन आतुर कतिपय मुक्त गरिएका भनिएका हलियाहरू मुक्त भएको महसुस नै नगरी मृत्यु वरण गरी सक्नु भएको र अझ यो पुर्नस्थापनाको कार्य कछुवाको गतिमा अगाडि बढी रहेको र ५ बुँदे संज्ञौता र १० बुँदे सिफारिसलाई लत्याउने कार्य भइरहेको छ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूका आधारमा विपक्षीहरूसँग भएको ५ बुँदे संज्ञौता तथा सोही संज्ञौताबमोजिम गठित उच्च स्तरिय समितिले पेश गरेको १० बुँदे सिफारिसलाई लत्याई एकतर्फी मनपरी तरिकाले कार्यवधि बनाउने, गठन आदेश जारी गर्ने लगायतका कार्य भइरहेको तर मुक्त भनिएका हलियाहरू, हलिया महिलाहरू तथा हलिया बालबालिकाहरूको पुर्नस्थापना नभई उनीहरूको दैनिक गुजारी गर्न नसकिने, भोकभोकै वस्नुपर्ने, घर छाप्ने झनै वर्षा घाममा ओत लाग्ने ठाउँ नभएको, बेरोजगार भएका, शिक्षाबाट बञ्चित लगायतका सबै अधिकारबाट बेदखल पार्ने कार्य भइरहेकोले उक्त ५ बुँदे सहमति तथा १० बुँदे सिफारिस बमोजिम कार्य गरी उनीहरूको मानव अधिकारको ग्यारेण्टी गर्नका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा ३२ र १०७(२) बमोजिम विपक्षीहरूका नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी पाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा उपस्थित भएका छौं। मुक्त भएको ६ वर्षभन्दा बढी भइसकेको भए पनि अझै पुर्नस्थापनाको कार्य संज्ञौता तथा सिफारिस बमोजिम नभई रहेको अवस्थामा सो कार्य तत्काल अगाडि नबढाए मुक्त भएका भनिएका हलियाहरू, हलिया महिलाहरू, हलिया बालबालिकाहरूको अवस्था हाल पनि बिचल्ली भइरहेको तथा तत्काल उनीहरूको मानव अधिकारको सुरक्षा गर्ने कार्य नभए थप कष्टकर जीवन जिउनु पर्ने, कतिपय हलियाहरू पुर्नस्थापना नहुँदै मृत्युको मुखमा पुगेका छन् भने थप यो अवस्था आउने भएकोले सामान्य प्रक्रियामा प्रस्तुत रिटको टुङ्गो लाग्न समय निकै धेरै लाग्ने हुँदा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३)(ड) बमोजिम अग्राधिकारका साथ मुद्दाको सुनुवाई गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको मिति २०७१।०३।११ को रिट निवेदन।

यसमा के. कसो भएको हो? निवेदन मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो। आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार र कारणसहित लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूका नाममा नियमानुसार म्याद जारी गर्नु। यसमा मुक्त हलियाको हक अधिकार सम्बन्धी प्रश्न समावेशित भएको देखिनाले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३(३)(च५) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ भन्ने व्यहोराको मिति २०७१।३।१७ को आदेश।

नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय राज्यको साधन, श्रोतले भ्याएसम्म राज्यले लिएको नीति कार्यान्वयन गर्ने गराउन सम्बन्धमा सदैव सकारात्मक रहेको व्यहोरा सम्मानित अदालतसमक्ष

सादर अनुरोध गर्दछु। निवेदकहरूको संविधान एवं कानून प्रदत्त हकमाथि आघात पर्ने गरी यस मन्त्रालयबाट कुनैपनि किसिमको काम कारबाही नभएको, नगरेको र नागरिकको हक हनन हुने काम कारबाही नहुने व्यहोरासमेत सम्मानित अदालतसमक्ष सादर अनुरोध गर्दछु भन्ने व्यहोराको नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय संविधान तथा प्रचलित नेपाल कानूनको परिपालना गरी गराई कानुनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने र नागरिकका संविधान तथा कानून प्रदत्त हक, अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै उपभोगको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने कुरामा कटिबद्ध रहेको छ। राज्यको दायित्व र नीति कार्यान्वयन गर्ने क्रममा मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका सुर्खेत, जाजरकोट र हुम्ला तथा सदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कैलाली, कञ्चनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी, डोटी, अछाम, बझाङ, बाजुरा र दार्चुला गरी १२ जिल्लामा रहेको हलिया प्रथालाई अन्त्य गरी उनीहरूको आर्थिक सामाजिक अवस्थामा सुधार ल्याई न्यायोचित जीवन बिताउन सक्ने अवसर प्रदान गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०६५।५।२१ गते सबै हलियालाई मुक्त गर्ने घोषणा गरिसकेको छ। हलियालाई मुक्त घोषणा गरेपश्चात् वा सोभन्दा अघि हलियाहरूबाट भएको आन्दोलन तथा नेपाल सरकार र आन्दोलन पक्षबीच भएका सहमतिको अनुमोदन गरी शान्ति तथा पुनः निर्माण मन्त्रालयबाट मुक्त हलियाको लगत संकलन गर्ने, प्रमाणिकरण, वर्गीकरण र परिचयपत्र वितरण लगायतका कार्यक्रम संचालन गर्न केन्द्र र जिल्लास्तरमा समेत (मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन) कार्यदल गठन गरिएको छ। यसरी गठन भएका कार्यदलमा मुक्त हलियाका प्रतिनिधिसहित केन्द्रमा ९ सदस्यीय र जिल्ला प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा ७ सदस्यीय कार्यदल गठन भएको छ। मुक्त हलियाको लगत प्रमाणिकरण, आर्थिक स्थितिका आधारमा ४ वर्गमा वर्गीकरण गरी परिचयपत्र वितरण गर्ने र जिल्लाको मागको आधारमा शीपमूलक तथा आयमूलक तालीम प्रदान गरी मुक्त हलियालाई स्वरोजगार तुल्याउने कामहरू भइरहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ को नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रमले समेत दलित, भूमिहीन, सुकुम्बारी मुक्त कर्मैया तथा हलिया र पछाडि परेका समुदायलाई संबोधन गरेको छ। मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन सम्बन्धी कार्यविधि, २०६९ ले हलियाका क्षेत्रमा क्रियाशिल व्यक्तिहरूमध्येबाट नेपाल सरकारबाट नियुक्त व्यक्ति संयोजक रहने गरी केन्द्रमा केन्द्रीय कार्यदल गठन गरेको र जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्लास्तरीय मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन कार्यदलको गठन गरेको छ। जिल्लामा गठन हुने जिल्लास्तरीय मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन कार्यदलको सदस्यहरूमा जिल्ला कार्यदलको संयोजकले हलियाको क्षेत्रमा कार्यरत संघ/संस्थाका पदाधिकारी मध्येबाट तोकेको एकजना महिलासहित तीनजना प्रतिनिधि सदस्य रहने र केन्द्रीय कार्यदलमा

5/10

हलियाको क्षेत्रमा कार्यरत संघ संस्थाका पदाधिकारीमध्येबाट मन्त्रालयले तोकेको एकजना महिलासहित तीनजना प्रतिनिधि रहने व्यवस्था भएबाट उक्त कार्यदलहरूमा सरकारी कर्मचारीको मात्र बाहुल्यता रहेको भन्न मिल्दैन भन्ने व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ।

माननीय शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रीको संयोजकत्वमा मिति २०६७।४।१ मा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय र मन्त्रालयका सचिवहरूसमेतको उपस्थितमा मन्त्रालयअन्तर्गत मुक्त हलिया तथा तथ्याङ्क संकलन समिति गठन भई संकलन भएको तथ्याङ्क विवरणहरू प्रशोधन लगायतका अग्रिम कार्य गर्न भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयबाट हुनुपर्ने विषयमा सिद्धान्ततः सहमति रहेको भनी निर्णय भएको, त्यसैगरी माननीय शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रीको संयोजकत्वमा मन्त्रालयमा मिति २०६७।४।१३ मा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्री, राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय र मन्त्रालयका सचिवहरू, अर्थ मन्त्रालयका सहसचिवसमेतको उपस्थितमा मुक्त हलियाहरूको संकलित तथ्याङ्क प्रशोधन गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म उपलब्ध तथ्याङ्क विवरणको टेबुलेसन गर्ने कार्य मन्त्रालयले गरी नामावलीसहितको सबै विवरण भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयलाई बुझाउने भनी निर्णय भएबमोजिम नेपाल सरकारले २०६५।५।२१ गते सबै हलियाहरूलाई मुक्त घोषणा गरेपश्चात नेपालको मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिम विकास क्षेत्रका १२ जिल्लामा जम्मा १९,०५९ हलिया परिवारको तथ्याङ्क संकलन मन्त्रालयबाट लिएको लगत एवं पेश भएको कार्यदलको सुझाव सहितको प्रतिवेदन लगायतका कार्य भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयमा मिति २०६७।१०।१२ मा पठाईसकिएको रहेछ। नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०७१।३।२ को निर्णयानुसार पुनरावेदन अदालतका पूर्व मुख्य न्यायाधीशको अध्यक्षतामा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय स्थापना पश्चात भएका सहमति सम्झौता कार्यान्वयन सिफारिस आयोग, २०७१ गठन भई आयोगले कार्य प्रारम्भ गरिसकेको अवस्थामा अनावश्यक दावी लिई दायर भएको रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल तथा सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका १२ जिल्लामा रहेका हलियाहरूको मुक्तिको घोषणा नेपाल सरकारले मिति २०६५।५।२१ गते गरेको हो। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट मुक्त हलियाका प्रतिनिधिसमेत रहेको लगत संकलन टोली गठन भई १२ जिल्लामा जम्मा १९०५९ परिवारको लगत संकलन गरी यस मन्त्रालयमा मिति २०६७।१०।१२ मा हस्तान्तरण भएको थियो। लगत प्राप्त भएपछि निजहरूको व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकार (माननीय उपप्रधानमन्त्री तथा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रिस्तर) को मिति

310

२०६८।१।१९ को निर्णय अनुसार तत्कालीन माननीय सभासद हरिराम श्रीपाइलीको संयोजकत्वमा मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन कार्यदल गठन भई मुक्त हलियाको लगत प्रमाणिकरण, वर्गीकरण र परिचयपत्र वितरणलगायत मुक्त हलिया परिवारलाई शीपमूलक तथा आयमूलक तालीम प्रदान गर्ने कार्य गर्दै आएको र २०७० पौष मसान्तसम्म मात्र कार्यदलको म्याद रहेको थियो। कार्यदलको तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि मिति २०६८।८।५ मा नेपाल सरकार (माननीय मन्त्रिस्तर) को निर्णयबाट स्वीकृत मुक्त हलिया पुर्नस्थापन तथा अनुगमन सम्बन्धी कार्यविधि, २०६८ लागू गरिएको थियो। कार्यदलले हालसम्म १०६२२ परिवारको लगत प्रमाणिकरण गरी ७३६७ परिवारलाई परिचयपत्र वितरण गरी सकेको छ। मुक्त हलिया व्यवस्थापनलाई अझ व्यवस्थित र चुस्त बनाउने उद्देश्यले “मुक्त हलिया पुर्नस्थापन समस्या समाधान समिति गठन आदेश, २०७० र कार्ययोजना” नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) बाट मिति २०७०।१२।७ मा स्वीकृत भई कार्ययोजनालाई व्यवहारिक रुपमा कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले चालु अ.ब.मा २० वटा घर निर्माण, १३१ परिवारलाई जग्गा खरिद र १२५ वटा घर मर्मतको कार्यक्रम ६ वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला, कैलाली, कञ्चनपुर, अछाम र दार्चुला जिल्लामा संचालनमा रहेका छन्। यी कार्यक्रमहरू संचालनका लागि “मुक्त हलियालाई जग्गा खरिद तथा दर्ता र घर निर्माण तथा मर्मतसम्बन्धी अनुदान उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७१” माननीय मन्त्रिस्तरको निर्णयबाट मिति २०७१।१।२८ मा स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। त्यसैगरी आगामी वर्ष २०७१/०७२ मा मुक्त हलियाको लागि १७१ घर निर्माण, १७१ घर मर्मत, १७१ परिवारलाई जग्गा खरिद गर्ने कार्यक्रम रहेको छ। यसबाहेक मुक्त हलियाको मागलाई संबोधन गरी बाँधा श्रम (निषेध, रोकथाम र पुनस्थापन) सम्बन्धमा विधेयकको तर्जुमा गरी सम्बन्धित सरोकारवाला मन्त्रालयको राय प्राप्त गरी कानून, न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयमा सहमतिका लागि पठाउने चरणमा रहेको छ। यसरी मुक्त हलिया पुर्नस्थापन कार्यक्रमलाई नेपाल सरकारले पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रम संचालन गरिरहेको, नीतिगत व्यवस्थामार्फत मुक्त हलियाको समस्यालाई संबोधन गरी पुर्नस्थापनको प्याकेज उपलब्ध गराउँदै आएको छ। पुनस्थापनको कार्यहरू शुरु भइसकेको अवस्थामा रहेको हुँदा विपक्षी निवेदकले हचुवा र मनगढन्ते किसिमले यस मन्त्रालय र मुक्त हलिया पुनस्थापन समस्या समाधान समितिसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन कानूनसम्मत र तर्कसंगतसमेत नदेखिँदा खारेजभागी छ खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय र मुक्त हलिया व्यवस्थापन समितिको संयुक्त लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा त्रुटी पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट मिति २०७४।०४।२३ गतेको तारेख गुजारिएको देखियो। यसरी सार्वजनिक हक र

31/10

सरोकारको विषय भनी यस अदालतमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) अन्तर्गत दर्ता गरिएको निवेदनमा निवेदक तर्फबाट लापरवाही हुन आएको पाइन्छ। तर प्रस्तुत रिट निवेदन मुक्त हलियाको पुनस्थापनको विषयसँग सम्बन्धित हुँदा सार्वजनिक हक र सरोकारको विषय देखिन आयो। त्यसैले निवेदन र लिखित जवाफसमेतको अध्ययन गरी प्रस्तुत विवादमा निर्णय निष्कर्षमा पुगनु पर्ने हुन आयो।

रिट निवेदन नेपालको सुदूर पश्चिम र मध्यपश्चिमका १२ वटा जिल्लाहरूमा प्रचलनमा रहेको हलिया प्रथाको अन्त्य र मुक्त हलियाहरूको पुनस्थापनसँग सम्बन्धित देखिन्छ। हलियाहरू प्रायः आफ्नो घरबास नभएका, ऋणले थिचिएका र ऋणको भार बोक्न नसक्दा बाँधा वा दास जस्तो जीवन बिताउन बाध्य पारिएका व्यक्तिहरू हुन्। हलियाहरूको समस्या अध्ययन गर्न सरकारद्वारा गठित कार्यदलले मिति २०६५।६।१० मा शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयमा बुझाएको प्रतिवेदनमा हलियाहरूको विषयमा यसो भनिएको छः

"पुस्तौ पुस्तादेखि जमीनको सानो टुकामा वा ऋणको व्याजबापत वा परम्पराको आधारमा जमिन्दारको हलो जोत्ने र लाए अहाएका सम्पूर्ण कृषिजन्य लगायतका कार्यहरू गर्ने एक प्रकारको बन्धकारी श्रम गर्नु नै हलिया प्रथा हो। हलिया प्राथा एउटा दास प्रथाको अवशेष हो। हलिया प्रथा मधेशमा हरवा, चरवा पहाडमा हलियाका रूपमा नेपालका सबै ठाउँ भएपनि मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिममाञ्चका पहाडी जिल्लामा व्यापक रूपमा रहेको छ। अधिकांश हलियाहरू दलित छन।

यी कृषि वधुवा कामदारहरू हुन् जो पुस्तौ पुस्तादेखि तिर्न बाँकी ऋणको कारण जमिन्दारहरूकोमा बन्धकको रूपमा काम गर्न बाध्य हुन्छन्। सामान्यतया हलियाहरू तीन किसिमका हुन्छन्-

क) ऋणको व्याज बापत काम गर्ने।

ख) जग्गा उपभोग गरे बापत काम गर्ने।

ग) परम्परागत रूपमा एउटा निश्चित रकम लिएर खेती लगाउनेदेखि भित्र्याउने सम्मका सम्पूर्ण कार्यहरू गर्ने।"

बन्धनकारी श्रमको प्रथाबाट मुक्तिको निम्ति २०६५ सालमा हलियाहरूले आन्दोलन गरी राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज, महासंघले ११ बुँदे माग सरकारमा पेश गरे। परिणामतः उनीहरूका अगुवाहरू र सरकारको बीचमा मिति २०६५।५।२० मा एउटा संझौता भएको देखिन्छ। उक्त संझौतामा देहायका कुराहरू उल्लेख छनः-

१. "पुस्तौ पुस्तादेखि हलिया परिवारको नाममा रहेको ऋण खारेजी सहित नेपाल सरकारले औपचारिकरूपमा हलिया मुक्तिको घोषणा गर्ने,

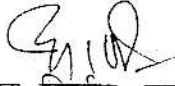

२. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज, महासंघका ११ बुँदे मागहरू अध्ययन गरी ठोस कार्य गर्न पीडित हलिया र सम्बन्धित व्यक्तिका तर्फबाट ६ जना र सरकारी निकायबाट ३ जना गरी ९ सदस्यीय कार्यदल गठन गर्ने। उक्त कार्यदलले गठन भएको १५ दिनभित्र प्रतिवेदन पेश गर्ने,
३. हलिया आन्दोलनकारी तथा हलिया परिवारलाई आवश्यकता अनुसार सुरक्षा प्रदान गर्ने,
४. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज, महासंघका ११ बुँदे मागहरू प्रति सकारात्मक रहँदै सबै मागहरूको सम्बन्धमा कार्यदलले गरेको सिफारिसमा नेपाल सरकारले समस्या समाधानका लागि कारवाही अगाडि बढाउने,
५. राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज, महासंघले गर्दै आएका सम्पूर्ण आन्दोलनका कार्यक्रमहरू आजैदेखि फिर्ता लिने।"

नेपाल सरकारको तर्फबाट शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री र राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज, महासंघको तर्फबाट उनीहरूका ४ जना प्रतिनिधिहरूले सहिष्णुता गरेको सो संझौता हलिया आन्दोलनका अगुवाहरूले सरकारसमक्ष पेश गरेको ११ बुँदे माग पत्रमा आधारित देखिन्छ। उक्त ११ बुँदे मागपत्रमा अन्य कुराको अतिरिक्त मुक्त हलियाहरूको बसोबासको लागि तराईमा १० कठ्ठा र पहाडमा १० रोपनी जग्गा उपलब्ध गराउने, उनीहरूको मुक्ति र पुनस्थापनाको लागि "उच्चस्तरीय हलिया मुक्ति तथा पुनर्स्थापन आयोग" गठन गर्ने, अन्तरीम राहतकोलागि प्रति परिवार रु.१,००,०००।- उपलब्ध गराउनुका साथै रोजगार, छुवाछुत र भेदभावको अन्त्य र हरेक तह क्षेत्रमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वका कुराहरू उल्लेख भएको मिसिल संलग्न उक्त मागहरूको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ।

नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा उक्त संझौता पश्चात् मिति २०६५।५।२१ मा मन्त्रिपरिषद्ले सबै हलियालाई मुक्त गर्ने घोषणा गरेको र सोपूर्व गरिएका सबै सहमतिको अनुमोदन गरिएको कुरा उल्लेख छ। पाँच बुँदे सहमति बमोजिम गठन भएको कार्यदलले हलियाहरूको पुनस्थापन पूर्व उनीहरूको संख्या आर्थिक अवस्थासमेतको तथ्याङ्क आउनु पर्ने भन्ने सिफारिस गरेबमोजिम मुक्त हलियाहरूको लगत संकलन, प्रमाणिकरण, वर्गीकरण लगायतका कार्य गर्न केन्द्र र जिल्लास्तरमा कार्यदल गठन गरिएको, मुक्त हलिया पुनस्थापन तथा अनुगमन सम्बन्धी कार्यविधि, २०६९ जारी गरिएको कुरा पनि उल्लेख छ। त्यस्तै गरी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफमा नेपालको सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिम विकास क्षेत्रका १२ जिल्लामा १९,०५९ हलिया परिवारको तथ्याङ्क संकलन गरिएको कुरा उल्लेख छ। त्यस्तै गरी भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालयको लिखित जवाफमा लगतमा परेका यी परिवारहरू मध्ये केहीको प्रमाणिकरण गरी परिचयपत्र वितरण गरिएको, सानो

संस्थामा हलिया परिवारको निम्ति घर निर्माण, जग्गा खरिद, घर मर्मत आदि गरिएको भन्ने उल्लेख छ। पेश भएका लिखित जवाफहरूको अध्ययनबाट सरकारले हलियाहरूले भोग्नु परेको समस्याको पहिचान गरी र उनीहरूको मुक्ति पश्चात पुनस्थापनाको लागि केही कार्यको प्रारम्भसम्म गरेको तर समस्याको पूर्णरूपमा संवोधन हुन बाँकी नै रहेको भन्ने देखिन्छ।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मुख्यरूपमा हलिया मुक्ति पश्चात उनीहरूको पुनस्थापनाको कार्य तदारुखताका साथ सम्पन्न हुन नसकेको, सो कार्यका लागि गठित कार्यदल/समितिहरूमा सरकारी कर्मचारीहरूको बाहुल्यता रही हलियाहरूको प्रतिनिधित्व हुन नसकेको, प्रमाणिकरण त्रुटिपूर्ण रहेको, हलियाहरूको पुनस्थापनामा न्यून बजेट विनियोजन गरिएको र विनियोजित रकम पनि प्रशासनिक खर्च र भ्रमण गोष्ठी आदि र कागजी प्रतिवेदनमा सक्ने कार्य भएको जिकिर लिइएको छ। प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट प्राप्त लिखित जवाफमा मुक्त हलिया पुनस्थापन तथा अनुगमनको लागि केन्द्र र जिल्लामा गठित प्रत्येक कार्यदलमा हलियाका क्षेत्रमा कार्यरत संघ/संस्थाका पदाधिकारीहरूमध्ये बाट एकजना महिला सहित तीन जना प्रतिनिधि सदस्य रहने व्यवस्था गरेको भन्ने उल्लेख भएबाट पुनस्थापन सम्बन्धी कार्यमा हलियाहरूको प्रतिनिधित्व भएको रहेनछ भन्न सकिने अवस्था चाहि देखिएन। तर सो कार्यदल हालसम्म कार्यरत छ वा छैन स्पष्ट हुन सकेन।

रिट निवेदनमा सरकारकी तर्फबाट पुनस्थापना लगायत जे जति मागहरूको कार्यान्वयनको कुरा उठाइएका छन् यी विषयहरू विद्यमान कानूनको उल्लंघन वा प्रचलनको विषयभन्दा पनि नयाँ कानूनको निर्माण एवं नीतिगत व्यवस्था र व्यवहारिक र समय सारिणीमा आवद्ध रणनीति तथा कार्यक्रम बनाइनु पर्ने कुराहरू उल्लेख गरिएको छ। संविधान र कानून प्रदत्त हकको उल्लंघन हुँदा उत्प्रेषण वा परमादेशको आदेश जारी हुने हो। सरकार समक्ष पेश भएका माग संझौताका बुँदा वा त्यसपछि गठित कार्यदलको प्रतिवेदन आदि कानून होइनन्। यी दस्तावेजको आधारमा कसैको प्रचलनीय हक बन्दैन। त्यसैले यहाँ जुन समस्याको उल्लेख भएको छ यी कुराहरूको संवोधन उत्प्रेषण वा परमादेशको आदेशद्वारा भन्दा पनि एउटा विस्तृत किसिमको र व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न सकिने आदेशमार्फत गरिनु पर्ने विषय देखिन्छ। के कस्तो आदेश जारी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा समस्याको प्रकृति, सान्दर्भिक संवैधानिक व्यवस्थाको विवेचना गरी उपयुक्त उपचार विधि तय गर्नुपर्ने अवस्था यहाँ देखिन्छ। त्यसैले उत्प्रेषण तथा परमादेशको आदेश जारी गर्नु पर्ने भन्ने निवेदन खारेज गरिएको छ।

अब के कस्तो आदेश जारी गर्ने भन्ने सन्दर्भमा प्रारम्भमा नै स्पष्ट गरी हालनुपर्ने कुरा के छ भने हलियाहरू यसै देशका नागरिक हुन्। सरकार आफैले गरेको संझौता र घोषणाको आधारमा हेर्दा पनि उनीहरू स्पष्ट रूपमा छुट्याउन सकिने एउटा वर्गको मानिस एवं सामुदाय

Signature

हुन। त्यसैले संविधान प्रदत्त हकहरू उनीहरूलाई व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा प्राप्त हुन्छन्। हलियाहरूको समस्याको प्रकृति हेर्दा गरीबी, भूमि विहिनता, अशिक्षा, पछौटेपन र रोजगारीको अभाव मात्र नभई दास प्रथाको एक प्रकारको निरन्तरता हो भन्ने देखिन्छ र उनीहरूको माग यही दासताको अन्त्य गर्नेतर्फ सारभूत रूपमा केन्द्रीत देखिन्छ। रिट निवेदन दर्ता गर्दाको बखत विद्यमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र वर्तमान नेपालको संविधान दुवैले सम्मानपूर्वक बाच्च पाउने हकको साथै स्वतन्त्रता र समानताको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै जातीय, वर्गीय, लिङ्ग, धर्म आदि कुनै पनि किसिमको भेदभावलाई अस्वीकार गरेका छन्।^१ यसका साथै जातीय छुवाछुत र भेदभाव, धर्म परम्परा, संस्कार वा अन्य कुनै पनि आधारमा गरिएको शोषण, दास वा बाधा बनाउने वा इच्छा विरुद्ध काममा लगाउने कार्य संविधानद्वारा निषेधित छन्।^२ संविधानका यी प्रतिबद्धताहरू र प्रत्याभूत गरिएका हकहरू महत्वपूर्ण छन्। त्यसैले यी हकहरू हरेक व्यक्ति वर्ग र समुदायले कसरी उपभोग गर्न पाउँछ, यो स्वभाविकरूपमा न्यायीक चासोको विषय बन्छ। संविधान मूलतः अधिकारहरूको दस्तावेज हो। हकहरूको घोषणा मात्र होइन उपभोगसमेतको सुनिश्चितता गर्नु संविधानको साध्य हो। यो साध्यको प्राप्तिर्तर्फ सबैको प्रयास रहनु पर्छ। हकहरूको सहजरूपमा प्रचलन हुँदा मात्रै जनताले न्यायको अनुभूति गर्न सक्छन्। संविधानप्रदत्त हकहरूको प्रचलनमार्फत जनतालाई न्यायको अनुभूति गराउनु नै अदालतको प्रमुख कर्तव्य हो। अदालतको फैसलामार्फत स्थापित अधिकारहरूको कार्यान्वयन हुँदा नै समाजमा न्याय सुनिश्चित हुन्छ। तसर्थः संविधानले परिकल्पना गरे अनुरूप सामाजिक न्याय स्थापित गर्नेतर्फ अदालतका ध्यान केन्द्रीत रहनु पर्छ। त्यसको लागि यसरी हेर्पिएका जनताहरूको हक मुखरित गर्ने र दविएका आवाजहरूलाई वाणी प्रदान गर्ने कार्य गर्नुपर्छ।

नेपालको संविधानको धारा ५१(ज) को देहाय खण्ड (छ) मा “मुक्त कर्मैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमिहीन, सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोवासको लागि घर घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमीन वा रोजगारीको यवस्था गर्दै पुर्नस्थापन गर्ने” विषयलाई राज्यले नीतिको रूपमा स्वीकार गरिसकेको छ। यद्यपि संविधानको भाग ४ मा वर्णित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन मिल्दैन तर वर्तमान संविधानले मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि तीन वर्षभित्र कानूनी व्यवस्था गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ र हलियाहरूको मौलिकहकहरूको कार्यान्वयनको लागि राज्य नीतिको माथि वर्णित पहिचान, बसोवास, जीविकोपार्जन र रोजगारी जस्ता व्यवस्था सान्दर्भिक हुन्छन् भने आफू समक्ष परेका विवादहरूमा “प्रभावकारी र जन

Signature

१. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३ र नेपालको संविधानको धारा १६, १७, १८

२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १४, २९ र नेपालको संविधानको धारा २४, २९

31/10

उत्तरदायी" न्याय गर्नुपर्ने र आफु समक्ष परेका विवादमा उचित उपचार प्रदान गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व भएको यस अदालतले सो विषयमा बोल्न र न्याय निरोपण गर्न नमिल्ने भन्ने हुँदैन।

रिट निवेदन दर्ता गर्दाको अवस्थामा विद्यमान अन्तरिम संविधान र वर्तमान संविधानले कुनै पनि किसिमको शोषण र दास वा बाँधा बनाउने कार्यलाई निषेध गरेको त छँदै छ नेपाल पक्ष रहेका मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धीहरूमा पनि बाँधा बनाउने, बाध्यकारी श्रममा लगाउने, ज्यालावेगर काममा लगाउने आदि कार्यलाई निषेध गरिएको छ। महासन्धीहरू मध्ये दासता उन्मुलन महासन्धी २०२६ को धारा २, ४, ५ महत्वपूर्ण छन्। त्यस्तै गरी नागरिकता र राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी महासन्धी, २०६६ को दफा ८ ले दासता (Slavery, Servitude) र बाध्यकारी श्रम (Compulsory Labor) लाई निषेध गरेको कुरा विशेष स्मरणीय छ। यी र अन्य महासन्धीका व्यवस्था प्रति सरकारको प्रतिबद्धता रहेकै पाइन्छ। यहाँ कसैले मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धीका व्यवस्था मान्नु पर्दैन भनेको पनि छैन। तसर्थ ती व्यवस्थाहरू बारे विस्तृत विवेचना र विश्लेषण यहाँ आवश्यक भएन। संविधानले नै कुनै किसिमको शोषण र दासत्व स्वीकार गर्दैन र ती कार्यहरू मानव अधिकार विरुद्धसमेत छन् भने त्यस्ता कुराहरूको अन्त्य गर्नु राज्यका सबै निकायको दायित्व बन्छ। सरकारले हलियाहरूका प्रतिनिधिहरूसँग जे जस्तो सहमति गरेको छ ती कुराहरू संविधानतः सरकारले बहन गर्नुपर्ने विषय भित्र समेत पर्छन्।

हलिया प्रथाकै कुरा गर्दा बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने कुनै काल्पनिक विषय होइन, शोषित पीडित जनताहरूले भोग्नु परेको यथार्थ हो। एक्काइसौं शताब्दीमा पनि प्रथा परम्परा प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा मानिसको शोषण हुन्छ, चक्रवृद्धि व्याज वा जग्गा दिएको भन्ने बाहनामा पुस्तौं पुस्ता हलियाको रूपमा राखिन्छन्। उनीहरूले पेट भरी खान पाउँदैनन्, उनीहरूका सन्तानहरूले शिक्षा र स्वास्थ्य जस्तो आधारभूत हकबाट वञ्चित गरिन्छ भन्ने कुरा नेपाल राष्ट्र र नेपाली समाजलाई सुहाउने कुरा होइन। यसो हुन्छ भन्नुसम्म पनि राष्ट्रिय लज्जाको विषय हुन्छ र यस्तो कुरा समतामूलक समाजको संवैधानिक परिकल्पनासँग मिल्दैन।

जहाँसम्म संविधान प्रदत्त हकहरूको कुरा छ यो सत्य हो कि वर्तमान संविधानले प्रत्याभूत गरेका केयौं हकहरूले राज्यको तर्फबाट सकारात्मक कदमको अपेक्षा गर्दछन्। तीतको कार्यान्वयनमा आर्थिक श्रोत र साधनको आवश्यकता पनि पर्दछ। तर यसो भनेर नागरिक र राजनैतिक प्रकृतिका हकहरूको कार्यान्वयनमा सकारात्मक कदम र आर्थिक श्रोत नचाहिने भन्ने हुँदैन। संविधानले प्रचलनीय हक भनी प्रत्याभूत गरिसकेको अवस्थामा हकहरूको कार्यान्वयनमा राज्यको आर्थिक क्षमता वा श्रोत साधनको सीमा हुन सक्छ तर श्रोतको उपलब्ध हुन सकेको

31/10

G.M.W.

स्थितिलाई देखाएर न्यूनतम पनि कार्य नगरी राज्यले उम्कन मिल्दैन। राज्यसंग हकहरूको कार्यान्वयनको योजना र कार्यनीति हुनैपर्छ। लोकतन्त्रमा यो अपेक्षा सदा सर्वदा रहन्छ।

संविधानद्वारा प्रत्याभूत सम्मान, समानता र विभेदहिनता संविधानद्वारा प्रदत्त सबै हकहरूको जगमा रहन्छन् भने शोषण विरुद्धको हकको प्रत्याभूतिले विभेदको अन्त्य गरी सम्मानपूर्वक बाचन पाउने अवस्थाको सृजना गर्छ। शोषणको अन्त्य हुनुले न्यूनतमरूपमा विभेदको अन्त्यलाई इंगित गर्छ तर विभेदहिनताको स्थिती बन्न शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र राष्ट्रिय जीवनमा सहज सहभागिता जस्ता हकहरू सुनिश्चित गरिनु आवश्यक हुन्छ। संविधानद्वारा प्रदत्त हकहरूलाई समग्रतामा लिन र एक अर्काको परिपूरकको रूपमा बुझ्न र राज्यद्वारा सकारात्मक कदम चालिनु जरुरी हुन्छ। हक अधिकारहरूको समग्रतामा प्रचलन हुँदा सामाजिक न्याय कायम हुने र समावेसी लोकतन्त्रको अर्थपूर्ण प्रयोग गर्ने स्थिति बन्न जान्छ। वर्तमान संविधानद्वारा लक्षित समाजवाद उन्मुख समाजको स्थापना गर्न सर्वप्रथम गरीब, निमुखाहरूको उदार र पुनस्थापन गरी उनीहरू आफ्नो खुट्टामा उभिन सक्ने स्थिति बन्नु पर्छ। सदा उपेक्षित र शोषित रहेका हलियाहरू संविधानतः त्यसको प्रमुख दावेदार हुन भन्नेमा कुनै द्विविधा छैन।

हलियाहरूको सन्दर्भमा सरकारले स्पष्टरूपमा उनीहरूको पहिचान, प्रमाणिकरण र वर्गीकरण गरी पुनस्थापन गर्ने कुरालाई स्वीकार गरिसकेको छ। नेपालको संविधानले हलिया सहितका कमजोर र पिछडिएका वर्ग तथा व्यक्तिहरूको पुनस्थापनलाई राज्यको दायित्व हुने भनी स्वीकार गरिसकेको अवस्थामा हलियाहरूको मागको संवोधन गर्ने कुरा अब कसैको लहडको विषय रहन सक्दैन। यो अब गरे पनि हुने नगरे पनि हुने सरकारी स्वेच्छाको विषय हुन सक्दैन।

हलियाहरूले राज्य समक्ष पेश गरेका मागहरूको सार ऋण मुक्तिको घोषणा र पुनस्थापनसंग सम्बन्धित देखिन्छन्। पुनस्थापनको लागि उनीहरूले घरवास र जीवन निर्वाहका लागि केही जमिन, घरवासको लागि आवश्यक सामग्री, अन्तरिम राहतको लागि कही रकम, रोजगारी, छुवाछुतको अन्त्यको साथै राष्ट्रिय जीवनका हरेक क्षेत्र र तहमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व एवं सुरक्षासमेतको माग गरेका छन्। ती कुराहरू सर्वथा संविधान अनुकूल र राज्यले न्यूनतम रूपमा पनि पालन गर्नुपर्ने दायित्वका विषयहरू देखिन्छन्। नेपालको संविधानको धारा ५१(अ) को (छ) मा हलियासमेतका सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोवासको लागि घर घडेरी, जीविकोपार्जनको लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनस्थापन गर्ने कुरालाई राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति र दायित्वको रूपमा स्वीकार गरिसकिएको हुँदा अबको चासो र सन्दर्भ सो दायित्वको कसरी व्यावहारिकरूपमा कार्यान्वयन गर्ने भन्ने हुनुपर्छ। संवैधानिक व्यवस्थामा फ्रत राज्यले हलियाहरूको माग-कार्यान्वयन र पुनस्थापनको दायित्व स्वीकार

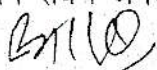

गरिसकेको छ भने यी संविधानसम्मत दायित्वहरूको कार्यान्वयन गर्नु नै अब अदालत सहित राज्यका सबै निकायहरूको चासो र चिन्ता रहनुपर्छ।

रिट निवेदक र लिखित जवाफ सहित मिसिल संलग्न कागजातहरूको अध्ययन गर्दा राज्यले सो दायित्वको सही ढंगबाट कार्यान्वयन गरेको छैन भन्ने देखिन्छ। पुनस्थापनको क्रममा आर्थिक वर्ष ०७०।०७१ मा २० वटा घर निर्माण, १३१ परिवारलाई जग्गा खरिद र १२५ घर मर्मतको कार्यक्रम रहेको, आर्थिक वर्ष ०७१/०७२ मा हलियाको लागि १७१ घर निर्माण, १७१ घर मर्मत र १५१ परिवारलाई जग्गा खरिद गर्ने कार्यक्रम छ भन्ने विपक्षी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ। सम्बत् २०६५ सालमा पुनस्थापनको जिम्मेवारी बोकेको सरकारले आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ सम्म भुईँ सतहमा गरेको कार्य प्रगति यत्ति हो, त्यो पनि कार्यक्रमको रूपमा। यो कार्यक्रमबाट भुईँ सतहमा के कति हासिल भयो सो जान्न सकिने कुनै आधार मिसिलमा भेटिँदैन। विपक्षी भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको वेवसाइट हेर्दा पनि हलियाहरूको पुनः स्थानमा सन्दर्भमा कुनै थप सूचना रहे भए पाइँदैन। यस स्थितिमा सरकार आफैले पहिचान गरेका १९,०५९ हलिया परिवारको पुनस्थापनको सन्दर्भमा कुनै गहकिलो कार्य गरेको भन्न सकिने अवस्था देखिएन। कागजी रूपमा तयार गरेका कार्यविधि, प्रतिवेदनले पुनस्थापनलाई सुनिश्चित गर्दैनन्। त्यसको लागि भुईँ सतहमा नै देखिने गरी कार्य गरिनुपर्छ। त्यसको लागि स्पष्ट आदेश सहितको संरचना, बजेट र दक्ष जनशक्ति आवश्यक हुन्छ। सो जुटेको वा जुटाइएको छ भन्न सकिने स्थिति मिसिलबाट देखिएन। यस स्थितिमा सारभूत रूपमा समस्त हलियाहरूको पुनस्थापन नभएसम्म सरकारले उनीहरू सक्षम मिति २०६५।५।२० मा गरेको संझौता र त्यसको भोलिपल्ट मिति २०६५।५।२१ मा गरेको घोषणामा खरो उत्रेको छ भन्न सकिने अवस्था देखिएन।

सरकारले हलिया मुक्तिको घोषणा गरेको दश वर्षभन्दा बढी भइसकेको छ। तर हलियाहरूको श्रम शोषण, विभेद, अवहेलना र तिरस्कारको अवस्थाको अन्त्य हुन सकेको छैन। संविधानद्वारा प्रत्याभूत उनीहरूको सम्मानपूर्वक वाचन पाउने हकको सुनिश्चितता, विभेदपूर्ण अवस्था, शोषण तथा छुवाछुतको अन्त्य, उनीहरूको स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, आवास सम्बन्धी हक, खाद्य सम्बन्धी हक, सामाजिक न्यायको हक, सामाजिक सुरक्षाको हक र उनीहरूका छोराछोरीको शिक्षाको हक कुण्ठित भैरहेको अवस्था छ।^३ अधिकारहरूको सम्मान हुन नसक्दा र राज्यले आफूले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न नसक्दा संविधान र संविधान सृजित राज्यका निकायहरू प्रति नै निरासा उत्पन्न हुन जान्छ। भोका, निरीह र सदियौँदेखि शोषित हलियाहरूले बिना कुनै राहत आफ्नै खुट्टामा उभिन सक्ने अवस्था अहिले छैन।

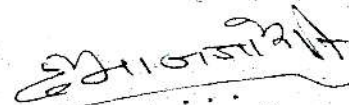
३. नेपालको संविधान धारा १६, १७, १८, २४, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ४०, ४२ र ४३

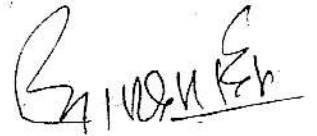

31/10

अतः उपर्युक्त आधार र कारणहरूबाट समेत हलियाहरूको पुनस्थापनको लागि शिघ्र र तालिकाबद्ध एवं व्यवस्थितरूपबाट कार्य गर्नु आवश्यक देखियो। यस निमित्त हलियाहरूका प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा एउटा उच्चस्तरीय आयोगमार्फत उनीहरूको पुनस्थापन गर्नु पर्ने देखिँदा सो आयोग स्थापना गरी सो आयोगलाई स्पष्ट कार्यदिश र कार्यावधिसमेत तोकी पुनस्थापनको कार्यसम्पन्न गर्नु पर्ने हुन आयो। तसर्थ हलियाहरूको संलग्नतामा एउटा अधिकार सम्पन्न उच्चस्तरीय हलिया पुनस्थापन आयोग खडा गरी सरकारले पहिचान गरेका सुर्खेत, जाजरकोट, हुम्ला, कैलाली, कञ्चनपुर, डडेलधुरा, बैतडी, डोटी, अछाम, बझाङ, बाजुरा र दार्चुलासमेतका जिल्लाहरूमा रहेका हलियाहरूको हक संरक्षणको सन्दर्भमा उनीहरूले पेश गरेका ११ बुँदे मागसमेत हेरी त्यसको पुष्टभूमिमा हलियाहरूको पहिचान, वर्गीकरण, परिचयपत्र वितरण गर्ने सन्दर्भमा हालसम्म भएका कार्य पूरा गर्ने, साथै पुनस्थापनको निमित्त बसोवासको न्यूनतम आवश्यकता पूरा गर्न भूकम्प प्रतिरोधी घर, खेतीको लागि उनीहरूलाई सुविधा पुग्ने ठाउँमा खोलो पहिरोको जोखिम नभएको र राम्रो उर्वराशक्ति भएको खेतीयोग्य जग्गा प्रदान गर्ने, आय आर्जनका अवसरहरू सृजना गर्ने, सो नभएसम्म र जग्गाबाट उब्जनी नआएसम्मको अवधिको लागि पोषणयुक्त खाद्यान्न उपलब्ध गराउने, र स्वास्थ्यको सुरक्षा र छोराछोरीको शिक्षा दीक्षाको प्रवन्धसमेत मिलाई पारदर्शी हिसावले समस्त कार्यहरू आदेश प्राप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र प्रारम्भ गरी तीन वर्षभित्र सम्पन्न गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा यो निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ। यो आदेशको प्रतिलिपि कार्यान्वयनको लागि विपक्षीहरूलाई पठाइ दिनु र सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन महानिर्देशनालय मार्फत अनुगमन गर्नु गराउनु। दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा म सहमत छु।

का.मु. प्रधान न्यायाधीश

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: इश्वरमणि ओझा
कम्प्युटर: अमिररत्न महर्जन
इति सम्बत् २०७४ साल चैत्र १४ गते रोज ४ शुभम्